

Cəbiyev Əziz Cəbrayıl oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi kafedrasının “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi ixtisası” üzrə magistrantı
E-mail: azizjbyv24@gmail.com

UOT 340

DOI 10.30546/2218-9130.01.351.2024.121

HÜQUQ POZUNTUSUNUN ANLAYIŞI VƏ NÖVLƏRİ

Açar sözlər. hüquqauyğun davranış, hüquq pozuntusu, hüquq norması, hüquq münasibətləri, cinayət hüquq münasibətləri.

Ключевые слова: Соблюдение правовых норм, незаконное поведение, правовая норма, правовые отношения, уголовно-правовые отношения.

Keywords: legal compliance, illegal behavior, legal norm, legal relations, criminal legal relations.

Hüquq nöqteyi-nəzərindən davranışın iki növü – hüquqauyğun və hüquqazidd davranış fərqləndirilir. Hüquqauyğun və hüquqazidd davranışın sərhədi hər bir ölkənin hüquqi sivilizasiyasının səviyyəsindən asılıdır. Davranışı hüquqi cəhətdən qiymətləndirmək üçün ilk növbədə həmin davranışın hüquq normasında necə təsbit olunmasını müəyyən etmək lazımdır. Bu cür norma insanlara davranışın bütün xarakterik cəhətlərini izah edərək ziyanlı və təhlükəli davranış haqqında ilkin anlayışın yaranmasına köməklik edir [15, s. 2].

Hüquq pozuntusunun mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün ilk növbədə onun xarakterik cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Belə ki, istənilən növ hüquq pozuntusu üçün ən başlıca əlamətlər qismində aşağıdakıları qeyd etmək olar [10, s. 389]:

1) qanunvericilikdə qeyd olunan hüquq normasının pozulması ilə müşayiət olunan hüquqaziddlik;

2) cəmiyyət həyatı üçün ictimai təhlükəli xarakter daşması;

3) müstəqil iradə altında həyata keçirilməsi [1, s. 18];

4) təqsirin mövcudluğu, yəni hüquq pozuntusu sayılan əməli törədən şəxsin öz davranışına olan qəsdən və ya ehtiyatsızlıq formasında özünü bürüzə verən psixi münasibəti. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də qeyd olunduğu kimi, yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər;

5) delikt qabiliyyətli, yəni öz hərəkətlərinin nəticəsini dərk edə bilən şəxs tərəfindən həyata keçirilmə;

6) zərərin mövcudluğu və baş verən zərər əməl arasında səbəbli əlaqənin mövcud olması;

7) dövlət tərəfindən məcburi təsir tədbiri ilə müşayiət olunması.

İlk növbədə, şəxsin cəmiyyətdə mövcud olan qayda və dəyərlərə ziyan vuraraq ictimaiyyətə təhlükə yaratdığı və bunun davamı olaraq birbaşa hüquq normalarına zidd davrandığı anda hüquq pozuntusu başlanmış sayılır. İctimai təhlükəli hərəkət qanun tərəfindən hüquq norması qismində cinayət əməli kimi nəzərdə tutulduğu

halda hüquq tərəfindən nəzarət altına alındığı mənasına gəlir [15, s. 2].

Hakim qərar qəbul edərkən xüsusilə əhəmiyyət kəsb edən məsələ şəxsin cinayət əməlini törətdiyi zaman anlaqlılığının mövcud olmasıdır. Anlaqlılığın müəyyən edilməsində həm *mens rea*, həm də *actus rea* nəzərə alınmalıdır. *Mens rea* “günahkar düşüncə” deyərək tərcümə olunaraq şəxsin cinayət törədən zaman öz şəxsi iradəsinin və niyyətinin olduğunu özündə ifadə edir. *Actus rea* isə əməlin könüllülük prinsipinə əsaslanaraq törədilməsinin nəzərdə tutur [12, s. 121]. Bu iki haldan birinin mövcud olmadığı vəziyyət anlaşıqlılığa gətirib çıxardır ki, bu zaman hüquqi məsuliyyətin azaldılması və ya ümumiyyətlə, hüquqi məsuliyyətdən tamamilə azad olunma haqqında qərar çıxarıla bilər.

Bununla yanaşı, törədilən əməllə baş vermiş ölüm və ya zərər arasında kazual əlaqə, yəni səbəbli əlaqə mövcud olmalıdır. Belə ki, hüquq pozuntusunun ən önəmli aspekti məhz şəxsin xarici davranışında öz əksini tapır. Yəni şəxs düşündüyü hər hansı bir fikrə, ideyaya görə deyil, onu reallaşdırdığına görə məsuliyyətə cəlb olunur. Hərəkətə çevrilməyən heç bir ideya cəzaya məruz qala bilməz. Təbiidir ki, ideyanın hərəkətə çevrilməsinə təsir edən müəyyən səbəblər mövcud olmalıdır, məsələn, zaman, məkan, şərait [15, s. 3].

Bununla yanaşı, hüquq pozuntusunun baş verməsinin qarşısının alınmasında və ya sayının azaldılmasında insanların hüquqi bilikləri mənimsəməsi mühüm rol oynayır. Səlahiyyətli orqanların baş vermiş hüquq pozuntusunun ədalətli cəzalandırılması üçün düzgün hüquq normalarının tətbiq edilməsində nə dərəcədə rolu varsa, həmin hüquq normalarının əhalinin maarifləndirilməsində bir o qədər rolu olmalıdır. Hüquqi biliklərə malik olan şəxsin törətdiyi əməlin hansı nəticələrə səbəb ola biləcəyini, hansı hadisələrin baş verə biləcəyini dərk etməsi və bunu düşünərək hərəkət etməsi hüquqauyğun davranışın təməlinə dayanır.

Səlahiyyətli orqanlar hüquqauyğun və ya hüquqazidd davranışın anlayışı, xarakterik cəhətləri, limitləri və çərçivəsini özündə ehtiva edən hüquq normalarını yaradır və buna müvafiq olaraq da cəmiyyətin daimi inkişafını təmin etmək üçün həmin normaların həyata keçirilməsinə nəzarəti reallaşdırırlar. Hər hansı hüquq pozuntusunun baş verdiyi anda həmin səlahiyyətli orqanlar hüquq pozuntusunu aradan qaldırmaq üçün qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət tədbirlərini həyata keçirtməkdə sərbəstdirlər.

Son olaraq, hüquq pozuntusunun mütləq nəticəsi hüquqi və ya digər xarakterli məsuliyyətə cəlb olunmadır. Hüquqi məsuliyyətə “hüququ pozan şəxsin davranışının hüquqi və ictimai cəhətdən tənqidinə əsaslanan və həmin şəxs üçün şəxsi qaydada və əmlak qaydasında məhdudiyətlər formasında müəyyən mənfi nəticələrin müəyyənləşdirilməsində ifadə olunan dövlətin məcburiyyət tədbiri” kimi anlayış verilir [1, s. 23]. Hüquqi məsuliyyətin əsas xarakterik cəhəti onun məhz dövlət məcburetməsi ilə bir-baş əlaqədə olmasıdır.

Hüquqi məsuliyyətin növləri qismində hüquq pozuntusu törətmiş şəxsə çalışdığı idarə tərəfindən tətbiq olunan intizam məsuliyyətini, icraedici hakimiyyət orqanları tərəfindən tətbiq olunan inzibati məsuliyyəti, əmlaka dəyən zərərin aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulan maddi məsuliyyəti, əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulduğu hallarda tətbiq olunan mülki hüquq məsuliyyəti və ən ciddi formada tətbiq olunan və cəza ilə müşayiət olunan cinayət məsuliyyətini fərqləndirmək olar [8, s. 232; 4].

Növündən asılı olmayaraq, hüquqi məsuliyyətin realizə olunmasında əməl edilməli olan prinsiplər vardır ki, bunlara qanunçuluq, əsaslılıq, ədalətlik, labüdlük, məqsədəuyğunluq və eyni cinayət əməlinə görə yenidən məsuliyyətə cəlb etməmə daxildir. Lakin bütün qeyd olunanlardan ən əhəmiyyətli cəza hüququnun ilkin prinsipi hesab olunan, Azərbaycan Respublikasının

Konstitusiyası və digər qanunvericilik aktlarında qeyd olunan təqsirsizlik prezumpsiyasıdır.

Təqsirsizlik prezumpsiyasının tarixi Roma İmperiyasına qədər uzanır. Belə ki, Roma Məcəlləsinin 4-cü hissəsində bəyan edilir ki, “Qoy bütün ittihamçılar başa düşsünlər ki, onlar müvafiq şahidlər və ya şübhə doğurmayan sənədlər və ya təkzibolunmaz sübut hesab edilən və gün kimi aydın olan dolayı sübutlarla sübuta yetirilmədən heç bir ittiham irəli sürməməlidirlər” [16]. Roma hüququnda başlayan bu prinsip hal-hazırda İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə öz əksinin tapmışdır. Bəyannamənin 11-ci maddəsində bəyan olunur ki, “Cinayət əməli törətməkdə təqsirləndirilən hər bir kəs müdafiə üçün zəruri bütün təminatlara malik olmalı olduğu məhkəmədə təqsiri qanuna uyğun şəkildə sübuta yetirilməyənədək təqsirsiz bilinmək hüququna malikdir” [11, m. 11].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsinin I hissəsində təqsirsizlik prezumpsiyası belə ifadə olunur: “Hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır”. Təqsirləndirilən şəxs öz təqsirsizliyini sübut etməyə borelu deyildir. Təqsirlilikdə aradan qaldırılmayan bütün şübhələr təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə təfsir olunur [5, m. 63].

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəllənin 21-ci maddəsində qeyd olunur ki, “Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs onun təqsiri bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmənin hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa da, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Bu Məcəllənin müddəalarına uyğun surətdə müvafiq hüquqi proseslər daxilində ittihamın sübuta yetirilməsində

aradan qaldırılması mümkün olmayan şübhələr təqsirləndirilən şəxsin (şübhəli şəxsin) xeyrinə həll edilir. Eynilə cinayət və cinayət-prosessual qanunlarının tətbiqində aradan qaldırılmamış şübhələr də onun xeyrinə həll olunmalıdır. Cinayət törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsiz olmasını sübuta yetirməyə borclu deyildir. İttihamı sübuta yetirmək və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlilləri təkzib etmək vəzifəsi ittiham tərəfinin üzərinə düşür” [3, m. 21].

Beləliklə, hüquq pozuntusunda qəsd və ya ehtiyatsızlıq formasında özünü büruzə verən təqsirin mövcudluğu olmalıdır. Qəsd hüquq pozuntusu törədən şəxsin öz iradəsi və istəyi altında bu hərəkəti törətməsini nəzərdə tutursa, ehtiyatsızlıq özünü iki formada büruzə verir:

1. Özünəgüvənmə ehtiyatsızlığı – şəxs öz davranışının hansı hadisələrə gətirib çıxaracağını bildiyi halda, “yüngül fikirliliklə” həmin hadisənin baş verməsinə səbəb olur.

2. Laqeydlik – özünəgüvənmədən fərqli olaraq burada şəxs öz hərəkətinin hansı nəticələrə səbəb olacağını bilməli olduğu halda bundan xəbərsiz qalır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, bu nəticəyə gəlirik ki, hüquq pozuntusu dedikdə “hüquq və fəaliyyət qabiliyyətli fərdin hüquq normalarının tələblərinə zidd olan, başqa şəxslərə zərər vuran və hüquq məsuliyyətinə səbəb olan təqsirli davranışı” nəzərdə tutulur [8, s. 228].

Hüquq pozuntusunun hüquqi tərkibinə gəldikdə isə ədəbiyyatda aşağıdakı kimi anlayışdan istifadə olunur: “Hüquqpozmanın hüquqi tərkibi dedikdə hüquqazidd əmələ hüquqpozma kimi tövsif verilməsindən ötrü mövcud qanunvericilik baxımından obyektiv və subyektiv xarakterli, zəruri və yetərli şərtlərin, yaxud elementlərin (və onların əlamətlərinin) məcmusu başa düşülür” [7, s. 272].

Hüquqpozmanın tərkib elementləri olaraq obyektiv cəhətini zahirən özünü ifadə edən hüquqa-

zidd hərəkətlər, obyektini hüquq normalalarında öz əksini tapan, faktiki olaraq zərər yetirilən ictimai münasibətlər, subyektlərini bu cür pozuntulara görə hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə malik fiziki və hüquqi şəxslər, subyektiv cəhətini isə hüquq pozuntusunun subyektinin pozuntunu törədən andakı psixoloji vəziyyəti təşkil edir [7, s. 273-274].

Hüquq pozuntusunun növləri kimi isə hüquq doktrinasında cinayətlər və xətalər fərqləndirilir. Xətalər isə öz növbəsində inzibati, mülki və intizam pozuntuları olaraq qruplaşdırılır [7, s. 276].

Hüquq pozuntusu kimi sayılan davranışlar zərər vurulan ictimai münasibətdən və həyata keçirilməli olan tənbehin xarakterindən asılı olaraq, inzibati xətalər, intizam xətaləri və mülki-hüquqi xətalərə (deliktlərə) bölünür [1, s. 22]. Dövlətin icra orqanlarının fəaliyyəti çərçivəsində törədilən xətalərə inzibati, fiziki şəxslərin hüquqazidd əməllərinin ictimai münasibətlər üçün zərərli olmasından ibarət olub idarə, müəssisə və birliklərin daxili intizam qaydalarının, eləcə də əmək intizamının, xidməti intizamın, hərbi intizamın və digər intizam sahəsinin pozulmasına yönələn xətalərə intizam, həm konkret fiziki şəxslər, həm də cəmiyyət üçün intellektual dəyərə malik əmlak və qeyri-əmlak münasibətləri sferasında törədilən xətalərə isə mülki-hüquqi xətalər kimi anlayış verilir.

İctimai təhlükəliliyinə görə daha ciddi təsirləri olan hüquq pozuntusu kimi cinayətlərin

törədilmə səbəbləri hüquq ədəbiyyatında geniş araşdırılma mövzusu olmuşdur. Amerika Birləşmiş Ştatlarının bəzi əyalət məhkəmələri “cinayət” ifadəsinin qeyri-müəyyən xarakterə malik olduğunu və “qanunsuz əməl” anlayışının daha məqsədə müvafiq olduğunu qeyd etmişlər [9, s. 45; 13]. Lakin ifadənin nə dərəcədə müəyyən olub-olmaması mübahisəli məsələ olmaqla yanaşı, həmçinin bir qədər az əhəmiyyət daşıyır. Daha əhəmiyyətli mövqeyə malik olan həmin ifadənin özündə nəyi ehtiva etdiyidir. Belə ki, Pensilvaniya məhkəmələrinin qərarlarına əsasən əməlin cinayət hesab olunması üçün həmin əməl özündə həbs və ölüm cəzasının mümkünliyünü əks etdirməlidir [9, s. 45; 14].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cinayət dedikdə “cəza təhdidi altında qadığan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi” nəzərdə tutulur [2, m. 14]. Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinə əsasən isə xəta “İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən, hüquqazidd olan, təqsirli sayılan (qəsdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən törədilən) və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik)” hesab olunur [4, m.12].

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq, hüquq pozuntusunun anlayışı, xarakterik cəhətlərinin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində konkret formada təsbitini müşahidə edə bilərik.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Aqşin Quliyev. Hüquq pozuntuları və hüquqi məsuliyyət // – Bakı: “Qanun” jurnalı, – 2011. №1(201), – s. 18-29.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi // 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmişdir (1 oktyabr 2023-cü il tarixinədək olan dəyişikliklərlə). – Bakı: Qanun, – 2023, – 488 s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi // 14 iyul 2000-ci ildə qəbul edilmişdir (31 avqust 2023-cü il tarixinədək olan dəyişikliklərlə). – Bakı: Qanun, – 2023, – 656 s.
4. Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsi // 29 dekabr 2015-ci ildə qəbul edilmişdir (20 iyul 2023-cü il tarixinədək olan dəyişikliklərlə). – Bakı: Qanun, – 2023, – 528 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (26 sentyabr 2016-cı il tarixdə olan əlavə və dəyişikliklər). – Bakı: Qanun, – 2019, – 96 s.
6. Azərbaycanda təqsirsizlik prezumpsiyası. İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə “Tolerantlıq” İctimai Birliyi tərəfindən hazırlanmış hesabatın icmalı. Onlayn: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/9/20271.pdf>

7. Lazarev, V.V. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi. Dərslik. / V.V. Lazarev – Bakı: Qanun, –2007. – 488 s.
8. Xrapanyuk, V.N. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. / V.N. Xrapanyuk – Bakı: Qanun, –2014. –247 s.
9. Barry L. Salkin. Benefits Law Journal. Vol. 34, N. 2 Summer 2021. “Crimes and Illegal Acts”
10. Egor E. Novikov. “Lawful and Unlawful Acts in the System of Legal Facts of Penal Law: Theory of the Issue”. Penitentiary Science, – vol. 15. 2021. no. 2 (54), – p. 387–395. DOI 10.46741/2686-9764-2021-15-2-387-395.
11. European Convention on Human Rights. Online: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG
12. Isaac Christopher Lubogo. The psychology of Law // Jescho Publishing House. – 2022, – 224 p.
13. Locklear v. Sun Life Assurance Company, 2015 US Dist. LEXIS 57276 (M.D. Pa. May 1, 2015)
14. Reiling v. Sun Life Insurance Company, 66 F. Supp. 3d 1361 (D. Kan., 2014).
15. Sergii N. Oleinykov, Sergey S. Shestopal, Vasily N. Babenko, Anna P. Rabets, Elena V. Burova. // Nature of legal behavior: the concepts of definition and their evolution”. – Humanities & Social Sciences Reviews, – vol 7, No 6, – 2019, – 5 p.
16. The Theodosian Code. Online: <https://archive.org/details/theodosiancode00unse/page/n5/mode/2up>

Джабиев Азиз Джабраил оглу

ПОНЯТИЕ И ВИДЫ ПРАВОНАРУШЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В данной статье затронуты вопросы, связанные с сущностью, признаками и видами правонарушения. Так как, любое регулируемое законом деяние человека воспринимается обществом по его социальной значимости, последствиям, полезности или вредности и оценивается по критерию законности, то есть содеянное оценивается по его соответствию правовому значению.

Известно, что где есть общество, там есть и нарушение закона. Поскольку правомерное поведение играет важную роль в непрерывном развитии общества, противоправное поведение, в свою очередь, имеет для общества негативный характер. После возникновения противоправного поведения, а также восстановления справедливости должны быть исследованы понятие, особенности и регулирование такого поведения на законодательном уровне.

Jabiyev Aziz Jabrayil

UNDERSTANDING OF ILLEGAL BEHAVIOUR AND ITS TYPES

SUMMARY

The article touches upon issues related to the essence, characteristics and types of offenses. Since any human act regulated by law is perceived by society according to its social significance, consequences, usefulness or harmfulness and is assessed according to the criterion of legality, that is, the act is assessed according to its compliance with legal significance.

It is known that where there is society, there is also violation of the law. Since lawful behavior plays an important role in the continuous development of society, illegal behavior, in turn, has a negative character for society. After the occurrence of unlawful behavior, as well as restoration of justice, the concept, characteristics and regulation of such behavior at the legislative level must be investigated.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.12.2023
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 16.12.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 25.12.2023